

LEVE DEMO- KRATIN!

Hur mår vår demokrati? Låt oss vända oss till historien och söka exempel på när demokratin tidigare slagit fel. Kan vi känna igen dagens utveckling i de historiska skeendena?

Vår utställning visar vad som hände i Tyskland efter första världskrigets slut 1918. För det som hände ledde till att nationalsocialisterna kunde ta makten 1933. Ett demokratiskt land blev till en diktatur som kom att utföra ett av historiens största brott mot mänskligheten: Förintelsen.

I dagens debatt hörs ofta varnande ord om att vi är på väg åt samma håll som i 1930-talets Europa. Stämmer det? Populistiska/nationalistiska politiska rörelser är på frammarsch i Europa och USA. Kan det jämföras med segerstågen för högnationalistiska och fascistiska partier under 20- och 30-talen i Europa?

Det är vanskligt att jämföra två så olika tider och situationer. Den nya republiken var redan från start tyngd av att Tyskland hade förlorat kriget. Det skapade en svag ekonomi, hög arbetslöshet och hyperinflation vilket i sin tur rubbade hela det politiska systemet. När sedan den internationella finanskrisen slog till i början av 1930-talet ledde politikernas oförmåga att hantera problemen till att demokratin gick under.

Det går inte att jämföra situationen efter första världskriget med dagens utveckling i Sverige och världen. Men vi kan dra vissa lärdomar. Demokratin kan inte tas för given i Sverige utan måste ständigt vårdas och återerövas för att hållas levande.

En viktig del i en fungerande demokrati är att medborgarna känner förtroende för de demokratiska institutionerna. Ett högt förtroende bygger tillit i hela samhället och stabiliserar statsbyggnaden. I Weimarrepubliken var förtroendet för institutionerna lågt.

I Sverige har förtroendet för de demokratiska institutionerna historiskt varit högt. Men under det senaste årtiondet ses en nedåtgående trend. Till exempel har förtroendet för regering och riksdag minskat med runt 20 procent bland befolkningen sedan 2010. Förtroendet minskar även för dem som ska granska maktens institutioner. Public Service-bolag som SR och SVT har båda tappat 10 procent i förtroende sedan 2010, även om de fortfarande tillhör de med allra störst förtroende i samhället.*

I en undersökning** med unga vuxna kan var femte svensk tänka sig att sälja sin röst för pengar eller en gåva. Var fjärde tycker inte att det är så viktigt att få leva i en demokrati. Nästan var tredje tycker att Sverige behöver en "stark ledare". En annan studie*** visar att nästan tre av fyra svenskar upplever att det finns hot mot demokratin i vårt land.

Hur oroliga ska vi vara?

* SIFO:s Förtroendebarmeter 2018
 ** Göteborgs universitet 2012 för World Value Survey.
 *** Tillståndet i demokratin. Studieförbunden, 2017/Novus

Tyskland 1918–1919

En bräcklig demokrati

Hösten 1918 utbryter arbetar- och soldatuppror på många håll i det krigströtta Tyskland. Det auktoritära och odemokratiska kejsarstyret kollapsar, Wilhelm II abdikerar och det socialdemokratiska partiet tar över som "konkursförvaltare". Republiken utropas.

I Versaillesfreden i juni 1919 tar Tyskland på sig skulden för att ha startat kriget och förbinder sig att betala höga skadestånd samt att ge upp stora landområden.

Kejsardömet ersätts av en bräcklig demokrati som bärs upp av Weimarkoalitionen med socialdemokraterna (SPD), det katolska Zentrumpartiet och ett liberalt parti. Republiken har starka fiender både från gamla eliter på högerkanten och det starka kommunistpartiet som efter förebild från de ryska bolsjevikerna strävar efter proletariats diktatur. Versaillesfreden uppfattas av många tyskar som en nationell förödmjukelse och många vägrar att acceptera krigsförlusten. Den militära ledningen lägger hela ansvaret hos de politiker som nu tar över landets ledning. Motståndare till den nya republiken uppfattar den som det yttersta uttrycket för förräderi.

Tiggande krigsinvalid efter första världskriget, Berlin.
Foto: Bundesarchiv, Bild 146-1972-062-01 / CC-BY-SA 3.0.

Dolkstöttslegenden. Österrikiskt vykort, 1919.

Sprider "fake news"

Konservativa nationalisterna och högerextremisterna börjar sprida *Dolkstöttslegenden*, en falsk historia om att Tyskland inte alls besegrades på slagfältet utan högs i ryggen av en fiende på hemmfronten. "Fienden" är politikerna som bildade Weimarrepubliken och accepterade fredsfördraget. Särskilt judar pekas ut som skyldiga.

Dolkstöttslegenden är ett av många exempel på hur "fejkade nyheter", bluffnyheter eller medveten spridning av desinformation, använts genom historien för att vilseleda människor i politiskt syfte eller för ekonomisk vinning. Nazisterna kom ofta att utpeka vissa dagstidningar som en judisk "lögnpress", *Lügenpresse*. Psykologer talar också ibland om "blå lögn", lögn som sätter den egna gruppen framför sanningen.

” Effekten av det konstanta ljugandet är inte att det falska tas för sant, och att det sanna fördöms som lögn, utan att vi tappar förmågan att orientera oss i världen.”

Åsa Wikforss, filosof, *Alternativa fakta: om kunskapen och dess fiender* (2017)

Marlene Dietrich.
Foto från filmen *Den blå ängeln*, 1930.
Foto: Okänd.

En kulturell och kreativ guldålder

” Weimarkulturen var en skapelse av outsiders, som av historien förts in i centrum ett kort, svindlande, bräckligt ögonblick!”

Peter Gay, historiker, *Weimarkulturen 1918–1933* (2003)

Weimarrepubliken förknippas ofta med revansch och vedergällning, ekonomisk kris, börskrasch, depression, politiskt våld och Hitlers maktövertagande. Men under den unga demokratiska republikens korta livslängd utvecklas också mångfald och blomstrande kultur. Det rika tyska kulturarvet synliggörs, men det är i mötet med konstnärer, författare och musiker, som invandrat från andra länder som den moderna och experimentella nya kulturen växer fram.

I det demokratiska och mångkulturella Weimar gör man konstnärligt och kulturellt uppror mot den gamla ordningens auktoriteter. Berlin 1920, med sina fyra miljoner invånare, är Europas näst största stad efter London. Här uppstår ett myller av ny konst, vetenskap, arkitektur och nya moderna kulturella uttryck. Många längtar efter att lägga de gamla tiderna med krig, fattigdom

och ojämlikhet bakom sig. Det offentliga rummet intas av musikklubbar, kabaréscener, kaféer, barer och varuhus för mode och inredning. Tysklands musik- och filmstjärna, Marlene Dietrich, blir den nya tidens stilikon.

I den nya liberala miljön tar kvinnan plats med ny självständighet. Synen på kön och sexualitet utmanar gamla normer. Den tysk-judiske läkaren Magnus Hirschfeld (1868–1935), blir en stark förespråkare för sexuella minoriteters rätt och Berlin blir en världsmetropol för gappubliken.

Minoriteters rättigheter, vetenskaplig och journalistisk frihet och kulturell mångfald växer fram under Weimarrepublikens korta dagar. En blomstrande kultur som hela tiden kämpar för sin överlevnad. Med facit i hand vet vi att det är ”en dans på vulkanens rand”.

I bakgrunden lurar alla de krafter som vill utplåna moderniteten. Så snart nazisterna kommit till makten 1933, förbjuds det som kallas ”urartad och degenererad konst och kultur”. Men den moderna tyska kulturen och vetenskapen har redan hunnit erövra världen och tar plats i nya sammanhang och på nya scener, inte minst i USA.

Bauhaus skolan, Dessau,
arkitekt Walter Gropius, 1925-26.

Politisk turbulens

Med artikel 48 sätts demokratin ur spel 136 gånger 1919–1925

Weimarförfattningen blir en kompromiss för att underlätta övergången från monarki till demokratisk republik. Parlamentarism inrättas, men grundlagsfäderna är rädda för att ge ett folkvalt parlament för stor makt. Därför inrättas ett presidentämbete som en slags neutral kontrollinstans.

Presidenten, som blir en "surrogatmonark", ska väljas i direkta val, kan upplösa riksdagen, kontrollerar armén och kan när som helst, med stöd av Weimarkonstitutionens artikel 48, vidta åtgärder utan riksdagens stöd.

Redan den förste presidenten, socialdemokraten Friedrich Ebert utnyttjar flitigt artikel 48, främst för att bekämpa hot från kommunisterna.

På sikt visar sig författningsartikeln vara förödande.

Frikårer i gatustrider

Versaillesfreden har tvingat Tyskland till nedrustning i stor skala. Många militärer organiserar sig istället i beväpnade frikårer som ofta drabbar samman med varandra.

Den yttersta vänsterflanken med företrädare som Rosa Luxemburg i spetsen utför en rad revolter som *Spartacusupproret* och utropar arbetar- och sovjetråd i början av 1919. Motreaktionen från höger blir våldsamt.

”Som borgarpojkar, vilka till på köpet alldeles nyss omilt hade slitits ur sitt fyra år långa patriotiska krigsrus, kunde vi naturligtvis bara vara emot de röda revolutionärerna mot Liebknecht, Rosa Luxemburg och deras Spartacusförbund, om vilket vi dunkelt visste att det ville "ta från oss allt", sannolikt döda våra föräldrar om de var välbärgade och överhuvudtaget införa hemska "ryska" förhållanden.”

Sebastian Haffner, *En tysk mans historia: minnen 1914–1933* (2002)

Bilden ska visa hur riksdagen och demokratin sätts ur funktion och begravs av paragraf 48.

Paragraf 48 in coffin, 1932, John Heartfield, collage © The Heartfield Community of Heirs / Bildupphovs rätt 2018

Rosa Luxemburg (socialdemokrat och senare kommunist) var en av ledarna för Spartacusförbundet.

Foto: Okänd.

De olika frikårer med vänster- eller högersympatier drabbar samman på gator och torg. Under dessa turbulenta år uppstår en rad högerextrema nationalistiska småpartier. Ett av dessa partier är "Tyska arbetarpartiet" där korpralen Adolf Hitler hösten 1919 blir medlem och snabbt avancerar till partiledare. 1920 byter man namn till National-socialistiska tyska arbetarpartiet, NSDAP. Partiets huvudmål är att skapa en "folkgemenskap" utifrån en föreställning om ras. Partiet är anti-demokratiskt, antisemitiskt, anti-liberalt, och anti-kommunistiskt.

”Förekomsten av politiskt våld på gatorna under 1920- och 30-talen var avgörande för att nazisterna skulle kunna vinna gehör för sina löften om att återställa lugnet – trots att det var de nazistiska SA-grupperna som stod för en stor del av gatuvåldet.”

Olle Wästberg, Daniel Lindvall, *Folkstyret i rädlans tid* (2017)

En viktig lärdom är att vara vaksamma på om det skapas grupperingar som under militära former tar plats på våra gator.

”Akta dig för paramilitärer ... När beväpnade män, som alltid sagt sig vara motståndare till systemet, börjar dra på sig uniformer och marscherar med facklor och bilder av ledare, är slutet nära. När den ledarvänliga paramilitären och den officiella militären gör gemensam sak har slutet kommit.”

Timothy Snyder, *Om tyranni: tjugo lärdomar från tjugonde århundradet* (2017)

Frikår från Spartacusförbundet bevakar en gata i Berlin. Spartacusförbundet var en tysk revolutionär marxist-socialistisk grupp i Tyskland 1916–1919. Foto: Okänd.

Barn leker med sedelbuntar.
Hyperinflation i Tyskland 1923.
Foto: Okänd.

1922–1923 Hyperinflationen

Tyskland finansierade insatserna under kriget med enorma krigslån, inte minst från privatpersoner. Men den nya staten är inte i stånd att återbetala lånen och stora grupper mister sitt sparkapital. Lånepolitiken hade redan under kriget orsakat inflation som tilltog efter krigsslutet och bidrog då till att bekosta krigsskadeståndet.

Under 1922 tappar staten kontrollen och sedelpressarna går allt snabbare. I juli kostar en amerikansk dollar 493 tyska mark. I december har priset stigit till 7000 mark.

Tyskland har svårt att betala sina höga krigsskadestånd som används som ett viktigt politiskt slagträ. Frankrike och Belgien har till exempel krävt kompensation för den industri som förstördes under den tyska ockupationen. I december 1923 ockuperar de därför det industriellt viktiga Ruhrområdet i Tyskland för att tvinga fram avbetalningarna.

Valutan fortsätter att rasa. I juli 1923 kostar en dollar 353 000 mark. I augusti är priset fyra miljoner och i december når det svindlande 420 miljarder mark.

” Hur mycket lönen var värd var svårt att uppskatta; dess värde växlade från månad till månad; ena gången kunde hundra miljoner vara en avsevärd summa, lite senare var en halv miljard fickpengar.”

Sebastian Haffner, *En tysk mans historia: minnen 1914–1933* (2002)

I mitten av oktober införs en kompletterande valuta, den s.k. Rentenmark, ”inteckningsmark”. Växelkursen mot den amerikanska dollarn sätts till 4,2 Rentenmark. Det blir början till en stabilisering av ekonomin men inflationen av pappersmark fortsätter under en tid.

Hyperinflationen får mycket svåra långtgående följder. Många tyskar förlorar alla sina besparingar och blir utblottade. Familjer splittras och sociala relationer raseras. Tilltron till samhällskontraktet och traditionella värden undergrävs kraftigt.

München, efter Hitler-Ludendorff kuppen 1923.

Foto: Bundesarchiv, Bild 102-00344A / Heinrich Hoffmann / CC-BY-SA 3.0

Ölkällarkuppen

I november 1923 gör Adolf Hitler ett misslyckat statskuppenförsök, den så kallade ”Ölkällarkuppen” i München. Vid rättegången, som fick mycket uppmärksamhet, lyckades Hitler framställa sig som en martyr som stått upp mot de politiker som förrått Tyskland i och med Versaillesfreden.

NSDAP, nazistpartiet, förbjöds och Hitler dömdes till fem års fängelse men avtjänade endast nio månader. I fängelset skrev han boken *Mein Kampf*.

Hitlers första tal efter frigivningen, hölls i februari 1925 inför 4000 åhörare. Han grundade partiet på nytt ett år senare, nu med egen oinskränkt makt som partiets ”Führer”. Och istället för att med en kupp ta makten i Tyskland var nu hans påstådda mål att nå makten på demokratisk väg.

” Om det tar längre tid att rösta bort dem än att skjuta bort dem, så är resultatet i varje fall garanterat av deras egen konstitution. Varje process är långsam. Förr eller senare skall vi ha majoritet – och sedan Tyskland.

Adolf Hitler, tal 25/2, 1925.

1928

Lugnet före stormen

I början av 1924 är ekonomin på väg att stabiliseras och den politiska turbulensen har avtagit. När Tyskland går till val i maj 1928 verkar landet kunna se fram emot fortsatt ekonomisk och politisk stabilisering. De första svåra krisåren är över och 1929 uppnår Tyskland samma BNP som 1913, före första världskriget. Konjunkturen pekar uppåt. Arbetslösheten har sjunkit och ligger nu under miljonen.

” Den enda äkta fredstid som min generation har upplevt i Tyskland hade brutit in: en tidsrymd på sex år, 1924 till 1929.”

Sebastian Haffner, *En tysk mans historia: minnen 1914–1933* (2002)

Valresultatet blir en förlust för den borgerliga regeringskoalitionen och socialdemokraterna bildar en ny regering bland annat med Zentrumpartiet. Hitlers NSDAP får bara 2,6 procent av rösterna men lokalt når partiet flera större framgångar.

Den viktigaste konsekvensen av valet är att de borgerliga partierna efter valförlusten tar ett stort kliv högerut. Det politiska utrymmet för samarbeten och kompromisser mellan höger- och vänsterpartier minskar drastiskt.

Dans på Hotel Esplanade i Berlin 1926.
Foto: Okänd. Bundesarchiv, Bild 183.K0523-0502-001.

1929 Börskraschen

I slutet av 1929 kraschar börserna i London och New York. Det utlöser en världsomfattande och långvarig ekonomisk depression. Särskilt kraschen i New York får svåra följder, inte minst för Tyskland vars ekonomiska stabilisering till stor del har finansierats med amerikanska investeringar och lån. När de amerikanska långgivarna börjar kräva återbetalning faller den ekonomiska politik som lett till viss stabilitet. Oenighet om hur krisen ska hanteras gör det ännu svårare att bilda en stabil regering.

Industriproduktionen och efterfrågan i Tyskland sjunker medan arbetslösheten skjuter i höjden. Snart är tre miljoner människor registrerade som arbetslösa. 1932 är minst 13 miljoner människor, en femtedel av den tyska befolkningen, direkt drabbade. Många av dem är familjeförsörjare.

Tysklands ledare satsar på en hård åtstramningspolitik. Miljoner människor får kraftigt minskat stöd eller blir helt utan. Många tvingas till tiggeri och prostitution.

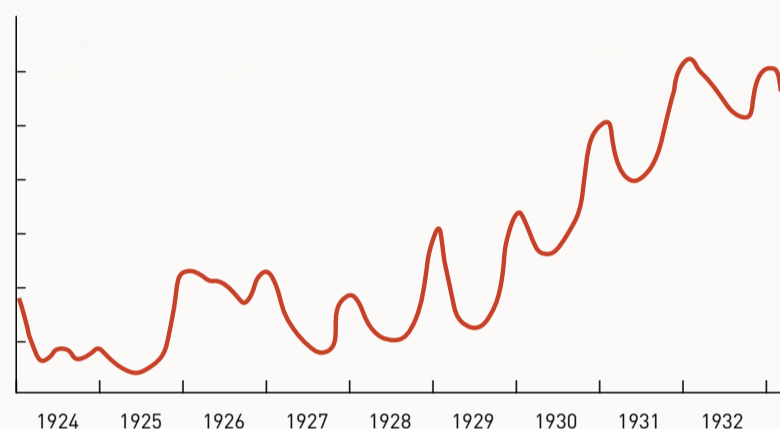
” ... överallt i den jättelika, fuktiga, tröstlösa staden och de sammangyttrade kolonistugorna i utkanterna vaknade morgon efter morgon unga män upp till en ny arbetslös dag, en tom dag som måste fördrivas på något sätt: med att sälja skosnören, tigga spela dam i arbetsförmedlingens hall, stå och hänga utanför pissoarer, öppna bildörrar, bära lårar på torgen, skvallra, slå dank, stjäla, tjuvlyssna på kapplöpningstips, dela cigarettfimpar som plockats upp ur rännstenen, sjung folkvisor för en groschen på gårdarna och mellan stationerna på den underjordiska.”

Christopher Isherwood, *Mr Norris byter tåg* (1947)

Politiker och befolkning möter krisen med den katastrofala hyperinflationen i färskt minne. De ekonomiska följderna är mycket svåra men de politiska konsekvenserna ska komma att bli än mer ödesdigra.

Tidningsrubrik om
börskraschen i USA.
Foto: Okänd.

Den tyska arbetslösheten 1924–1932 (miljoner)

Arthur van Riel & Arthur Schram, Weimar Economic Decline, Nazi Economic Recovery, and the Stabilization of Political Dictatorship, *The Journal of Economic History*, Vol. 53

Kvinnor och barn i hem för fattiga under Weimarrepubliken 1922–23.
Foto: akg images.

1930

Demokratin sätts ur spel

Redan innan den politiska krisen som utlöses av depressionen är den regerande koalitionen på fallrepet. Socialdemokraternas SPD får allt svårare att samarbeta med katolska Zentrumpartiet. Samtidigt har personer i kretsen nära Paul von Hindenburg, den ärkekonservative krigshjälten som 1925 hade valts till president, planer på att inrätta ett högnationalistiskt kabinett. Tanken är att med hjälp av artikel 48 kunna agera oberoende av partiväsen och riksdag.

President Hindenburg utnämner Zentrumpolitikern Heinrich Brüning till rikskansler. Han ska leda en minoritetsregering bestående av "experter". Brüning svarar bara inför presidenten, i sig ett avsteg från den parlamentariska demokratin som ska komma att straffa sig.

Med stöd av artikel 48 vill Brüning finansiera Tysklands väg ut ur krisen med hjälp av höjda skatter, nedskärningar och åtstramningar.

” All förbindlighet och smidighet var emot hans natur. Hans framgångar – obestridligt uppnådde han en del – hade genomgående mönstret ”operationen lyckades, patienten dog”. ... För att hålla statsbudgeten i ordning under dessa förhållanden använde han järnhårt och bistert den stränga husfaderns recept: ”dra åt svängremmen hårdare”.”

Sebastian Haffner, om Brüning i *En tysk mans historia, minnen 1914–1933* (2002)

Inget politiskt parti i riksdagen är berett att stödja en sådan politik. Då vänder sig Brüning till Hindenburg som upplöser Weimarriksdagen. Nyval utlyses till september.

Valaffisch 1932.
Vi arbetare har vaknat.
Vi röstar på nationalsocialisterna. Foto: USHMM.

Valaffisch 1932,
Socialdemokraterna.
Okänd konstnär.

Nationalsocialisternas första stora seger

Valresultatet i september blir en chock. Alla pro-Weimarpartier går tillbaka. Den stora vinnaren är nazistpartiet som framställer sig som ett alternativ till de etablerade partierna som misslyckas med att lösa den djupa krisen. Med sina unga ledare framstår partiet som dynamiskt i många ögon. Alla tycks ha underskattat nazistpartiets framryckning i väljarkåren sedan valet 1928. NSDAP har bedrivit ett intensivt uppbyggnadsarbete runt om i Tyskland och förmår tilltala väljare från olika samhällsgrupper, partiet blir ett "folkparti".

I riksdagsvalet 1930 går NSDAP från 2,6 procent till drygt 18 procent. Med 107 mandat blir nationalsocialisterna, efter socialdemokraterna, näst största parti i riksdagen.

Vi tackar ledaren! Propaganda för annektering av Österrike 1938. Vykort.

	1930	1931	1932
Lagar instiftade av riksdagen	98	34	5
Undantagsförordningar utfärdade av presidenten	5	44	66
Dagar som riksdagen sammanträdde	94	41	13

Henry Ashby Turner, *Hitler's thirty days to power: January 1933*

Hitlerjugend, Nürnberg 1935.
Foto: Okänd.

1932 Diktaturen rycker närmare

1932 är den tyska demokratin i praktiken upphävd sedan två år. Adolf Hitler proklamerar öppet att han tänker upphäva den demokratiska Weimarkonstitutionen. Han använder de gångna årens kriser och återkommande svårigheter samt de andra partiernas splittring och oförmåga som ett retoriskt vapen för att angripa demokratin som politiskt system. Många lyssnar, för människor tycks kunna ta till sig nästan vilket budskap som helst om det presenteras på rätt sätt.

”Hellre än att ta fram fakta eller tolka händelser förförs vi av tanken på dolda sanningar och hotfulla intriger som förklarar allting.”

Timothy Snyder, *Om tyranni: tjugo lärdomar från tjugonde århundradet* (2017)

Hitler valde att lyfta kriser och splittring för att väcka människors oro, just för att oro var en effektiv känsla att använda i hans ambition att uppnå absolut makt.

”Det är dock svårare att bygga en politik på hopp än på rädsla eftersom oro som känsla är lättare att väcka än hoppfullhet. Politik som bygger på hopp är bara framgångsrik så länge den levererar, medans en politik som bygger på rädsla snarare kan stärkas om trygghetsskapandet misslyckas ... Forskningen visar också att väljare som känner sig hotade tenderar att rösta mer konservativt, uttrycka mer intoleranta åsikter om sådant som abort, dödsstraff och homosexualitet, oavsett om de tidigare haft liberala värderingar ... I Sverige är det, liksom i övriga Europa och USA, många som är dystra och oroliga och kanske har vi aldrig känt oss lika otrygga i modern tid. I en undersökning av Myndigheten för samhällsskydd och beredskap framkom att 54 procent av svenskarna tror att Sverige kommer att vara ett sämre land att leva i om fem år.”

Olle Wästberg, Daniel Lindvall, *Folkstyret i rädslans tid* (2017)

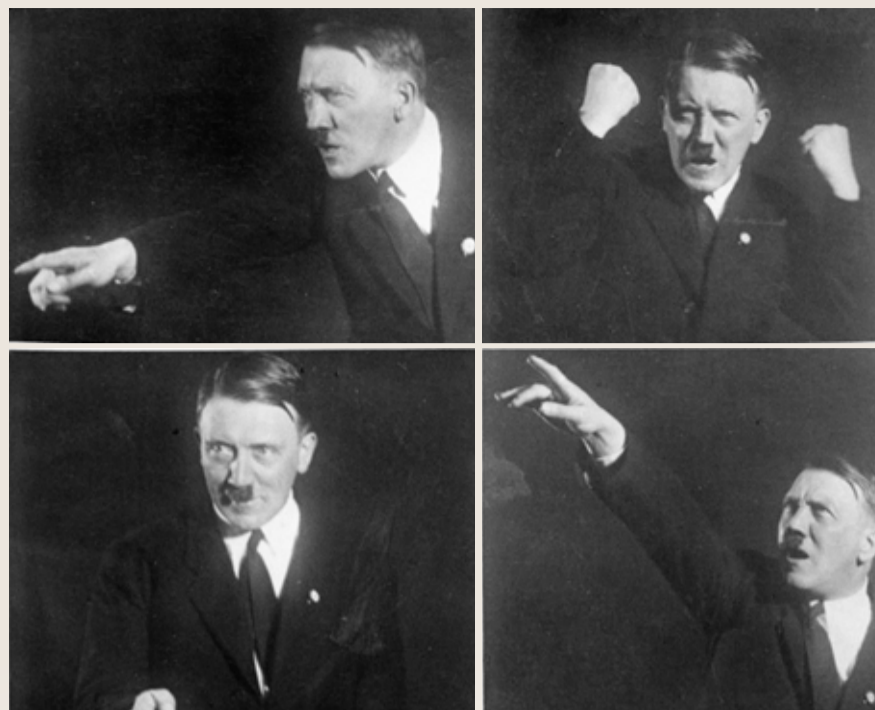
Hatspråk

I den första valomgången i presidentvalet våren 1932 samlar Hitler och kommunisternas Ernst Thälmann tillsammans över 43 procent av rösterna. Att två partiledare som är öppna motståndare till Weimarrepubliken får så stor andel röster visar hur dramatiskt det tyska politiska landskapet har förändrats och hur mycket den politiska polariseringen har ökat. I den andra valomgången segrar emellertid Hindenburg över Hitler med 53 procent av rösterna mot 43 procent.

I maj utnämns den antidemokratiskt sinnade politikern Franz von Papen till kansler. Den 31 juli hålls riksdagsval. Polariseringen av tysk politik spås på ytterligare av det höga tonläget samt de starka känslor och symboler som präglar alla sidors valpropaganda men särskilt den nazistiska där antisemitiska inslag är framträdande. Idag skulle vi kalla det för "hatspråk" (*hate speech*), ett språk som angriper, hotar eller förolämpar en person eller grupp utifrån till exempel ursprung, hudfärg, religion, kön, könsidentitet, sexuell läggning eller funktionsvariation.

”Var aktsam om språket ... Undvik att använda ord och fraser som ligger i var mans mun. Fundera ut ett eget sätt att formulera dig, om så bara för att ge ditt personliga uttryck för vad du tror alla andra tänker. Gör ett allvarligt försök att hålla dig borta från internet. Läs böcker.”

Timothy Snyder, *Om tyranni: tjugo lärdomar från tjugonde århundradet* (2017)

Adolf Hitler övar poser för tal.
Foto: Bundesarchiv, 102-10460, Henrich Hoffman /CC-BY.SA 30.

Hitler talar nu på mängder av möten land och rike runt. Nazistiska organisationer marscherar genom städer och små orter med musik, sånger, banér och flaggor. Talarna lovar "arbete och bröd" samtidigt som de brännmärker Weimardemokratin, de "judiska intrigmakarna" och det "röda mördarpaketet".

NSDAP är valets stora segrare och blir det överlägset största partiet med drygt 37 procent av rösterna. De liberala mittenpartierna uttraderas i det närmaste. Också Kommunisterna (KPD) går framåt och får drygt 14 procent av rösterna. Hitler kräver nu posten som rikskansler men president Hindenburg vägrar. Hitler får nöja sig med att riksdagens nya talman blir den ledande nazisten Hermann Göring.

Våldsamheterna och de politiska mordena fortsätter, främst från nazistiskt håll. Men partiet tappar ändå fart och höjd. De intensiva valkampanjerna har grävt djupa hål i partikassan och det kommer allt färre åhörare till valmötena. När nyval hålls i november förlorar NSDAP två miljoner röster och faller tillbaka till 33 procent. Kommunisterna och Socialdemokraterna är tillsammans större än NSDAP men ett samarbete är uteslutet. Motsättningen mellan partierna är grundmurad sedan republikens tillkomst och KPD har utpekats som "socialfascister".

Kansler von Papen planerar nu att med stöd av artikel 25 upplösa riksdagen men utan att utlysa nyval vilket föreskrivs i författningen. Han vill förbjuda nazist- och kommunistpartierna och fortsätta regera med hjälp av nödförordningar och armén. Men den allt inflytelserikare armén har tappat förtroendet för von Papen och han får avgå.

Hitler får makten

Del av foto. Wien Heldenplatz.
Bundesarchiv 183-1987-0922-500

I förhandlingarna efter valet i november 1932 har riksdagen inget att säga till om. I praktiken är den parlamentariska demokratin avskaffad.

Krigsministern, generalen Kurt von Schleicher utses till kansler. Rykten går om att von Schleicher och armén planerar en militärkupp för att avskaffa riksdagen och förbjuda nazisterna och kommunisterna. Men von Schleicher misslyckas med att få nazisterna att ge upp sina maximala krav och han väljer att avgå som kansler 28 januari.

Samtidigt hålls hemliga förhandlingar mellan tidigare kanslern von Papen, Hitler, industriledare och den paramilitära och högnationalistiska organisationen Stahlhelm. Dessa kommer överens om att tillsätta Hitler som rikskansler men med en majoritet konservativa ministrar i regeringen. Kanske hoppas vissa av dem att på så vis kunna neutralisera Hitler.

” Mäktiga grupper ville att Hitler skulle ”oskadliggöras” genom att man drog in honom ”i ansvaret”.

Sebastian Haffner, *En tysk mans historia: minnen 1914–1933* (2002)

På morgonen den 30 januari 1933 varnar von Papen några medkonspiratörer: Om inte en ny regering har bildats innan klockan elva kommer armén att marschera och von Schleicher att upprätta en militärdiktatur. Vid halv elva på förmiddagen svärs Adolf Hitler in som Tysklands nye rikskansler.

En viktig förutsättning för Hitlers väg till makten var ”presidentdiktaturen” som hade införts 1930. Avgörande blev sedan att antidemokratiska grupperingar som representerade de gamla eliterna – industrimännen, krigsmakten, godsägaradeln – blev ”stigbygelhållare” för att hjälpa Hitler ”upp i sadeln”.

Unga tyska flickor får lära sig den nazistiska hälsningen i slutet av 1930-talet.

Foto: Okänd, New York Times.

1933

Demokratin krossas

Hitler och nazisterna börjar genast verka för att avskaffa det demokratiska systemet och rycka åt sig hela makten.

Den 1 februari upplöser president Hindenburg riksdagen på uppmaning av Hitlerregeringen.

Nyval utlyses till 5 mars.

Den 2 februari utnämner Hermann Göring SA, den till nazistpartiet knutna paramilitära organisationen, till beredskapspoliser. SA-poliserna utnyttjar sin ställning för att ostraffat angripa politiska motståndare som är helt oförberedda på styrkan i angreppen och inte förmår bjuda något motstånd.

Den 27 februari sätts riksdagshuset i Berlin i brand av en holländsk kommunist som agerar på egen hand. Men Hitler och nazisterna skyller på de tyska kommunisterna och använder branden som förevändning för att införa undantagstillstånd "tills vidare".

Den 28 februari utfärdas ett dekret "till skydd för folk och stat". I praktiken avskaffas alla medborgerliga fri- och rättigheter såsom yttrandefriheten, mötes- och pressfriheten. Kommunistpartiet utpekas som "statsfientligt" och i mars sker massgripanden av fackföreningsledare och kommunister.

Den 5 mars hålls nyval till riksdagen. Trots terror och massiv propaganda får nazistpartiet med 44 procent av rösterna inte heller nu den eftersträlvade majoriteten. Men genom att mörda, fängsla eller tvinga bort kommunistiska och socialdemokratiska riksdagsledamöter lyckas nazisterna ändå driva igenom "fullmaktslagen" i riksdagen den 23 mars. Hitler har därmed makten att stifta lagar utan medgivande från vare sig riksdagen eller presidenten. En makt han inte fått via fria val.

” Striden om demokratin framtid kommer kanske inte att avgöras i de allmänna valen och i kampen mellan olika populistiska och traditionella partier utan i mötet mellan de demokratiska institutionerna, i synnerhet oberoende domstolar och massmedier, och en populistisk rörelse som präglas av en annan demokratisyn än vad vi är vana vid.”

Olle Wästberg, Daniel Lindvall, *Folkstyret i rädslans tid* (2017)

Under sommaren 1933 fullbordar nazisterna diktaturbygget när samtliga andra politiska partier förbjuds eller väljer att upplösa sig själva. Med "likriktningen" skaffar sig regimen kontroll över en rad samhällssektorer.

Inte folkviljan

Det sägs ibland att Hitler kom till makten i demokratiska val. Det är ett missförstånd. NSDAP nådde aldrig mer än en dryg tredjedel av väljarkåren.

Riksdagshusbranden, Berlin 1933.
Foto: Bundesarchiv Bild 183-R99859.

Den antijudiska politiken

I april 1933 tar regimen sikte på den judiska befolkningen, som utgjorde en knapp procent av befolkningen. Judarna utmålas som mycket farliga, ett hot mot Tyskland och allt "tyskt" och skyldiga till allt som på ett eller annat sätt är fel.

” Samtidigt inleddes ett stort ”upplysningsfälttåg” mot judarna. Tyskarna upplystes i flygblad, på plakat och under massmöten om att de varit offer för vanföreställningar om de ditintills hade betraktat judarna som människor. Judarna var snarare ”undermänniskor” ett slags djur, men samtidigt med en djävuls egenskaper.”

Sebastian Haffner, *En tysk mans historia: minnen 1914–1933* (2002)

Under 1930-talet stiftas över 400 lagar som ska skilja på den judiska och den icke-judiska befolkningen, ta ifrån judarna deras tillgångar och försörjning och förvisa dem till en pariaexistens utanför samhället.

I början av april 1933 utlyses en bojkott. Utanför judiskägda affärer och företag, samt advokatbyråer och läkarmottagningar som drivs av judar, ställer sig SA-medlemmar och hindrar människor från att gå in. För att märka ut ”regimens fiender” målas ordet ”Jude” på skyltfönster.

Judenstern/judestjärna
att bära på kläder.

En judisk kvinna sitter på en parkbänk märkt ”endast för judar”. Österrike 1938.

Foto: Keystone, Hulton Archive, Getty Images.

I september 1935 tas ett avgörande steg med de så kallade Nürnberglagarna. Lagarna definierar vem som är jude och alltså ska utsättas för antijudiska åtgärder. Judarna utesluts nu formellt från ”folkgemenskapen” och görs till andra klassens medborgare utan politiska rättigheter. Sexuella relationer mellan judar och icke-judar förbjuds. Nürnberglagarna klassificerar folk utifrån deras släktträd, till skillnad från rasbiologin som använt sig av yttre kännetecken.

” En blond jude är också en jude. Ja, det finns judar som har de flesta yttre dragen hos den nordiska rasen, men som icke desto mindre har ett judiskt sinne [jüdischer Wesensart]. Den nationalsocialistiska statens lagstiftning gör därför rätt i att inte definiera judar efter yttre raskännetecken utan efter härstamning.”

Fritz Lenz, läkare, humangenetiker och eugeniker (1935)

Judeförföljelserna eskalerar i november 1938 till våldsammare nivå än tidigare när den tyska statsapparaten går till angrepp mot försvarslösa människor i det som kommer att kallas ”Rikskristallnatten”, men i forskningen omtalas som Novemberpogromen. Pogromen avslutar ”judepolitikens” första skede och är början på vägen till Förintelsen och andra brott mot mänskligheten.

Våga känna hopp!

I den här utställningen har vi försökt berätta om de omständigheter som gjorde att nationalsocialisterna kunde ta makten Tyskland 1933. Vilka lärdomar kan vi dra av historien? Hur kan vi få demokratin att fortsätta att utvecklas och blomstra? Vad ska vi vara vaksamma på?

” Det är inte samma fascism vi ser idag som för 80 år sedan. Samhället har genomgått stora förändringar och de fascistiska rörelserna och den fascistiska ideologin har rört sig med tiden. Organisationerna ser annorlunda ut, språkbruket och därmed den politiska propagandan har förändrats, propagandans kanaler är delvis annorlunda och delar av det politiska budskapet har omvärderats och omformulerats. Men de ideologiska kärnpunkterna är desamma ... Det är samma förakt för det som uppfattas som främmande och svagt, samma förhållande av ett nationalistiskt formulerat vi, samma förakt för demokratin och teorierna om alla människors lika och okränkbara värde och samma förhållande av den starkes rätt som står i centrum, då som nu.”

Lena Berggren, *Vad är egentligen fascism?* (2017)

Det är viktigt att kunna känna hopp inför framtiden.

” Vi måste förstå att våldet vänder hoppet ryggen. Vi måste välja hoppet, hoppet om icke-våld. Den vägen bör vi lära oss att gå: För att förtrycket skall upphöra borde både förtryckare och förtryckta sträva efter förhandlingar – då faller själva grunden för terroristvåld. Vi får inte låta hatet växa.”

Stéphane Hessel, *Säg ifrån* (2011)

” Enda sättet att slå tillbaka hopplöshet är att skapa och sprida hopp – kanske inte bland fanatiker men bland de sansade. De sansade existerar faktiskt.”

Amos Oz, *Hur man botar en fanatiker* (2006)

I ett allt mer polariserat debattklimat kan vi ibland känna oss otåliga, nästan desperata. En del vill gå snabbare fram, fatta avgörande beslut när det gäller stora ödesfrågor som tycks hota framtiden. Men författaren och dramatikern Stina Oscarsson menar att det aldrig kan vara så bråttom att vi får offra demokratin:

” Det är bråttom men inte så bråttom att vi får sluta tänka. Det är bråttom men inte så bråttom att vi får sluta förstå hur våra meningsmotståndare tänker. För vi måste göra det tillsammans. Det är bråttom och det är mycket som går åt fel håll, men klimatet får aldrig bli en hävstång för andra orättvisor än sin egen. Det kan skada trovärdigheten. Det är bråttom men vi får inte kidnappa konsten och kulturen till att försöka hamra in detta i huvudet på de som vi upplever inte förstår. Det är bråttom och vi håller på att förlora kontrollen. Men just därför ska vi ta det lugnt. För komplicerade frågor kräver komplicerade svar. Även om, eller just för att, det är bråttom.”

Stina Oscarsson, *Tror du att du kan förändra världen utan att anstränga dig?* (2018)

